

Balto-slovanský vývoj začíná společně tímto fonologickým přehodnocením IE inventáře :

EXPLOZÍVY ztrácejí aspirovanost, ponechávajíce si znělost ; labioveláry se přidružují k prostým velárám, palatoveláry zůstávají odlišeny a přecházejí na frikatívy :

/p/ ~ /b/ ~ /b^h/ → /p/ :: /b/
 /t/ ~ /d/ ~ /d^h/ → /t/ :: /d/
 /k̂/ ~ /ĝ/ ~ /ĝ^h/ → /š/ :: /ž/ lit | /s/ :: /z/ lot & slov
 /k/ ~ /g/ ~ /g^h/ → /k/ :: /g/
 /k^w/ ~ /g^w/ ~ /g^{wh}/ ↗

FRIKATÍVA se uchovává, v jistých kontextech doznává druhotných změn :

/s/ → /s/ lot | /s/ // /š/ lit | /s/ // /š/ // /x/ slov

AFRIKÁTÝ pro IE stav nepostulujeme, objevují se až v jednotlivých baltských a slovanských jazycích v důsledku morfonologických přehodnocení.

LARYNGÁLY mizí beze stopy,²⁵ vokalismus proto popisujeme podle tabulky 2°.

SONORY se nemění :

/r/, /l/, /m/, /n/, /j/, /v/ → /r/, /l/, /m/, /n/, /j/, /v/ ;

a jako slabičné vrcholy vystupují jen s vokalickou oporou :²⁶

[il], [ir], [im], [in] balt | [l̥, l̥], [r̥, r̥], [e], [e] stsl

VOKÁLY jsou poznamenány ztotožněním nekrajních nepředních samohlásek, jež v baltských jazycích postihuje jen krátké, ve slovanských pak krátké i dlouhé. Výchozí slovanský stav je zde podán už s přeuspořádáním do protikladu /přední :: zadní/, kdy odhlížíme od timbrového rozdílu mezi /o/ a /a/. Protiklad předních a zadních vokálů bude hlavním motorem slovanské palatalizace souhlásek i přehlásky samohlásek ; ony jevy nutno vykládat již s ohledem na osobitý vývoj jednotlivých slovanských jazyků. My zde začneme pohledem na individuální vývoj jazyků baltských.

i	e	(a	≡	o)	u
ī	ē	ā		ō	ū

balt

↓

i	e	a		u
ī	ē	ā	ō	ū

²⁵ Jistá indoeuropeistická škola vidí pokračování laryngál v balto-slovanských intonacích ; my, věrni postoji k IE prosódii vyjádřenému výše, je tam hledat nechceme.

²⁶ Ve shodě s postojem vyjádřeným výše nepostulujeme pro IE slabikotvorné [r̥], [l̥], [m̥], [n̥] co výkladový konstrukt.

i	e	(a ≡ o)	u
ī	ē	(ā ≡ ō)	ū

slov

↓

ь	e	o	ъ
і	ě	a	y

Litevština má v domácích slovech tyto vokalické fonémy :

ĩ		ě	ǎ		ũ
ī	ē	ē	ā	ō	ū

Původní baltské (ba již indoevropské) [ō] se diftongizovalo na [uo] a výchozí baltský stav se následně přeuspořádal tak, že

- krátké [e], [a] se asymetricky srovnaly co dvě středové samohlásky timbrově velmi blízké, často přímo splývající, odlišené protikladem přední, palatalizující /ě/ :: zadní, nepalatalizující /ǎ/ ;
- dlouhé [ē], [ā] se zúžily do /ē̄/, resp. /ō̄/, což umožnila předchozí diftongizace [ō] na [uo]. Na výchozí místa [ē], [ā] nastoupily nové fonémy /ē̄/ a /ā̄/, vzniklé : 1° dloužením /ě/ a /ǎ/ pod přízvukem v dílčích morfech jistých morfologických kategorií, 2° náhradním dloužením při ztrátě nosovosti původních skupin [eN], [aN] ;
- přičemž všechny tři protiklady, sc. /krátká středová/ :: /(nová) dlouhá středová/ :: /(stará) zúžená nekrajní/, jsou fonologické a systémově plně využívané jak pro samohlásky přední (timbre [e]), tak pro zadní (timbre [a]).

Litevské kulturní europeismy XX století dokládají krátké úzké [ě] co pouhou výslovnostní variantu bez fonologické platnosti, stejně jako krátké úzké [ǎ], jež víceméně náhodou tvoří osamělé fonologické páry s domácími slovy obsahujícími /ō̄/.

S litevským vokalizmem jsou úzce propojeny dvě dvojhlásky, jež stojí v morfologických korespondencích výlučně ke krátkým samohláskám, sc. /uo/ ↔ /u/, /ie/ ↔ /i/. V morfologické korespondenci ke krátké samohlásce stojí ještě /au/ ↔ /u/, není to však pro /au/ korespondence jediná : morfologicky odpovídá též dvojhláskám. Ostatní litevské dvojhlásky jsou všechny morfologicky dvojmístné.

Lotyšština má v domácích slovech tyto vokalické fonémy :

ĩ	ě	ě	ǎ		ũ
ī	ē	ē	ā		ū

Původní baltské (ba již indoevropské) [ō] se v lotyštině diftongizovalo na [uo], stejně jako v litevštině, původní baltské [ā] se však na rozdíl od litevštiny nikdy nezúžilo. Timbrový úsek

[o] tak zůstal prázdný a teprve od XIX století jej začaly zaplňovat kulturní europeismy přijímané do lotyštiny. Lze v nich konstatovat délkový rozdíl [o] ~ [ō], není však fonologizován.

Výchozí dvojici /e/ :: /ē/ lotyšтина v obou délkových hodnotách timbrově rozdvajila do varianty úzké a široké (zatímco litevština, poté co své původní /ē/ zúžila do /ē/, nově vytvořila /ē/ pouze dlouhé). Lotyšské široké fonémy /e, ē/, timbrově bližší /a, ā/, se pocit'ují jako zvláštní, příznakové případy a právě ony se v zápisech ozvláštňují,²⁷ ačkoliv morfolo- gicky jsou naopak příznakové varianty úzké : jenom ony se totiž dají, ba musí vykládat morfolo- gicky.

Obecně platí, že úzká varianta se ve slabice objevuje tehdy, následuje-li za ní jiná slabika s úzkým vokálem *i*-ového, či *e*-ového timbru, nebo následuje-li bezprostředně za *e*-ovou samohláskou souhláska palatální, kdežto široká varianta se ve slabice objevuje tehdy, následuje-li za ní jiná slabika s širokým vokálem *e*-ového, *a*-ového, či *u*-ového timbru, přičemž nejsou jiné důvody k úžení ; ony důvody jsou morfolo- gické a skrývají v sobě historické palatalizace (spouštěč úžení), jež zanikly v důsledku redukce koncovek, případně upozorňují, že *i*-ový vokál jisté morfolo- gické funkce po- chází z diftongu původně nepředního, takže neúží.

Fonologická relevance délky v obou *e*-ových timbrech je systémově pevná, tak jako je systé- mově pevná fonologická relevance délky v ostatních timbrech lotyšského vokalismus. Oproti tomu je fonologická relevance úzkého a širokého timbru uvnitř *e*-ového pásma slabá, ba té- měř nahodilá. Nejlépe se předvádí v konjugaci, kde odráží zaniklé rozdíly kdysi různých dif- tongových koncovek, cf. PRAES /mětu/ :: /mētū/ PRAET 'házím, hodím'.

.....

Litevština má v domácích slovech konsonantické fonémy z řádků 1° – 5° (celkem 39), v kulturních europeismech pak navíc fonémy řádku 6° (dalších 6) :

- 1° /p :: p' / :: /b :: b' /, /t :: t' / :: /d :: d' /, /k :: k' / :: /g :: g' /
 2° /č :: č' / :: /ž :: ž' /, /c :: c' / :: /z :: z' /
 3° /š :: š' / :: /ž :: ž' /, /s :: s' / :: /z :: z' /
 4° /m :: m' /, /n :: n' /, /r :: r' /, /l :: l' /
 5° /v :: v' /, /j /
 6° /f :: f' /, /x :: x' /, /h :: h' /

Na výčtu především udivuje míra systémovosti litevské palatální korelace (C :: C'), jež posti- huje i fonémy nepůvodní, litevštinou vypůjčené ; jediný nekorelovaný, nepárový foném je /j/, palatální samo o sobě. Palatalizované /t', d' / a nepalatalizované /č, ž / jsou v domácích slovech pouhé alofony svých palatálněkorelačních protějšků a teprve v protikladu ke slovům přejatým, případně onomatopoickým (těch má litevština velmi mnoho) vytvářejí uvnitř litev- ského systému fonologicky relevantní opozice /t :: t' /, /č :: č' /, etc.

Odhlédneme-li od zdvojení palatální korelací, vidíme, že systém litevských sonor (4°, 5°) a explosív (1°) neobsahuje oproti výchozímu indoevropskému dědictví nic navíc. V litev- ských frikativách (3°) tupých /š, ž / pokračují původní indoevropské palatoveláry a v ostré neznělé pokračuje původní osamělá indoevropská frikativa /s/, zatímco fonologizace jejího znělého protějšku /z/ je už vlastní litevskou inovací. Čistě litevskou inovací jsou pak afrikáty (2°) : tupé /č', ž' / vznikly palatalizací alveolárních explosív před zadními samohláskami, při-

²⁷ Pokud se timbrový rozdíl úzkého a širokého <e> vůbec zapisuje. K tomu dochází jen při vědec- kých popisech lotyštiny, kde se široké <e> značí nejčastěji /ę/ nebo /æ/, zatímco lotyšský pravopis svým jediným {e} k timbrovému rozdílu nehledí.

čemž okrajové nepalatální /č, ž/ se do systému dostaly buď depalatalizací domácích /č', ž'/, nebo adopcí hlásek cizích; ostré /c', c, ʒ', ʒ/ vznikly dialektálně alternativní palatalizací týchž alveolárních explozív (případně s následnou depalatalizací) a byly co « dialektální výpůjčky » do spisovného jazyka (či přesněji: do jeho dialektálního základu) integrovány — což vysvětluje jejich zvláštní postavení ve fonologickém systému litevštiny.

Lotyština má oproti litevštině souhláskových fonémů výrazně méně :

- 1° /p :: b/, /t :: d/, /k :: g/, /k :: g/
- 2° /č :: ž/, /c :: ʒ/
- 3° /š :: ž/, /s :: z/
- 4° /m/, /n/, /ŋ/, /r/, (r), /l/, /l/
- 5° /v/, /j/
- 6° /f/, /x/

Lotyšské explozívy (1°) mají oproti společnému balto-slovanskému dědictví výchozího IE stavu navíc palatální /k, g/, svébytnou lotyšskou inovaci; rovněž všechny afrikáty (2°) představují lotyšskou inovaci, přitom morfologicky nepřibuznou s afrikátami litevskými; v lotyšských frikativách (3°) ostrých pokračují jednak původní indoevropské palatoveláry, jednak původní indoevropská frikativa, kdežto tupé představují lotyšskou inovaci, nijak nesouvisející s tupými frikativami litevskými; lotyšské sonory (4°, 5°) vykazují oproti výchozímu inventáři navíc palatální nazálu /ŋ/, palatální laterálu /l/ a nyní již zaniklou palatální vibrantu (r).²⁸ V kulturních europeismech (6°) ztotožňuje lotyština výchozí /h/ a /x/ do jediného /x/, zapisovaného {h}.

Použitý zápis konsonantických fonémů není striktně fonologický: přejímá diakritiku opatřenou jednotky lotyšského písma, pouze grafické spřežky {dz, dž} nahrazuje zvláštními značkami — a místo lotyšského {h}, odpovídajícího litevskému {ch}, dává /x/. Soudobá fonologie, těžce fonetická, by psala {k} jako /c/, {g} jako /ʒ/, {ŋ} jako /p/, {l} jako na hlavu postavené y, což ani nedovedu vytvořit; {š} by bylo /ʃ/, {ž} zase /ʒ/ a afrikáty by se značily digrafy stlačujícími značky pro příslušnou alveolární explozívu a frikativu do značky jediné, svrchu opatřené spojujícím obloučkem ^.

Patří ke zvláštnostem lotyšského konsonantismu, že znělost se sice v souhláskových skupinách vyrovnává (regresivně), leč na konci slova nezaniká, cf. lot. *daudz* > [dauʒ#] vs. [dauk#] < *daūg* lit. 'mnoho'. U lotyšských konsonantů lze — rovněž na konci slova — pozorovat protiklad délky, cf. *vis* :: *viss*, *Tenis* :: *teniss*. Tato koncová konsonantická délka představuje doprovodnou realizaci prosodických rozdílů ve slabice a podobně jako koncová znělost kompenzuje ztrátu rozlišovací schopnosti, již lotyšský jazykový systém utrpěl v důsledku masivní redukce koncovek (oproti litevštině).

Lotyšský konsonantismus chápeme jako stav po depalatalizaci palatalizace, což lotyštinu sblíží s češtinou. Konstatujeme, že foném /j/ nejen historicky způsobil, ale stále morfologicky působí proměny:

- /p-j, b-j, m-j, v-j/ → /pj, bj, mj, vj/ ;
- /n-j, l-j, r-j/ → /ŋ, l, r/ ;
- /t-j, d-j/ → /š, ž/, /s-j, z-j/ → /š, ž/ ;
- /k-j, g-j/ → /c, ʒ/ a následně /c-j, ʒ-j/ → /č, ž/.

²⁸ Endzelīnův vědecký pravopis lotyštiny rozlišoval {r} :: {r} pro nepalatální a palatální sonoru vibrantní. Palatální /r/ nicméně jako zvláštní hláska zaniklo a současný pravopis grafem {r} opustil. V dalším výkladu budeme /r/ připomínat co historickou záležitost — a pro krásu symetrie.

Uvedené pocesy se všechny dosud produktivně dějí při lotyšské gramatické flexi. Všechny lze zároveň konstatovat – a srovnáním s litevštinou přesvědčivě doložit – i při derivační kmenotvorbě, ba v kořenech slov. Pouze historický je dnes proces /#p-j, #b-j/ → /#pʲ, #bʲ/ v iniciální pozici slovních kořenů.

Srovnání s litevštinou ukazuje, že na lotyšské /k, g/ palatalizačně působily i přední samohlásky (Vⁱ). Nyní jsou výsledkem ostré afrikáty, cf. /k-Vⁱ, g-Vⁱ/ → /cVⁱ, ʒVⁱ/, kdysi však touto cestou vznikaly palatalizované /k', g'/, jež lotyština v pozici po frikativách přehodnotila jako zvláštní palatální explozívy /ķ, ģ/, cf. lit. *skirti, rēgzti* vs. lot. *šķirt, režģīties* '(od)dělit, zaplétat (se)'; jinak jsou lotyšské /ķ, ģ/, v systému izolované, především svědky lotyšské adaptace výpůjček slovanských, německých i litevských, či výpůjček oněmi jazyky zprostředkovaných, cf. *ģekis* < něm. *Geck* 'blázen', *ķēde* < něm. *Kette* 'řetěz', *ķīmija, ģēnijs*, etc.

Dodejme, že morfoložická palatalizace se v lotyštině přenáší na celé souvislé skupiny souhlásek, a to jak regresívně, cf. *viln-is* → *viļn-a* 'vlna' (N→G.SG, palatalizující koncovka proměnila celou souhláskovou finálu kmene), tak progresívně, cf. lit. *kel-ias* vs. lot. *ceļ-š* 'cesta' (palatalizovaná kmenová finála proměnila koncovku); regresívní vyrovnávání ostatně dokládají i výše uvedené příklady *skirti, rēgzti* vs. *šķirt, režģīties*.

.....